

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 130.122:930.1

Чеканов В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ВИНИКНЕННЯ «ГЕНЕРАЛІЗУЮЧОГО ПІЗНАННЯ» В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

У статті розглядається питання про перехід від конкретно-історичного до метаісторичного пізнання на прикладі історичної праці Полібія. Ставиться також питання про можливість взаємозв'язку його ідейних засад з аналогічними у творців європейської історіософії – Вольтера і Й.-Г. Гердера. Висновки мають загальноісторичний методологічний характер.

Ключові слова: генералізація, історіософія, історіографія, метаісторія, Полібій.

В історичній науці досі практично не приділяється уваги категорії «малодослідженості», хоча вона нерідко є невід'ємним складником функціонування і репрезентації в ній розглядуваних проблем, особливо в стародавній та середньовічній історії. Переважна більшість їх є «малодослідженими» і залишаються такими назавжди – просто через брак джерел. У 2010 р. нами було опубліковано статтю, в якій категорія малодослідженості аналізувалася на прикладі з візантиністики – як змістовна характеристика проблеми походження фемного ладу у Візантії VII – VIII ст. [12, с. 83–90]. Головний висновок статті полягав у тому, що недосконала репрезентація (наприклад, через втрату джерел) того чи іншого об'єкта історичного дослідження абсолютно не заважає не тільки полеміці фахівців навколо нього, але і представленню його в загальній сумі історичних знань. Це відбувається внаслідок того, що малодослідженість може стати для певного об'єкта дієвою формою його існування. Якби це було інакше, то проблема походження фемного ладу у Візантії не дорівнювала би за значущістю, скажімо, проблемі колективізації в СРСР: цьому заважала б абсолютна нерівність обсягів джерельних баз.

Проте обидві проблеми визнаються однаково важливими, структуроутворюючими і для візантійської, і для радянської державності. Причиною цього є те, що візантиністика для сучасної історичної науки вважається не менш важливою, ніж

для радянологів. У силу тут вступають не суто історичні, а історіографічні аргументи. «Малодослідженість» сприяє розмиванню межі між власне історією та історіографією. Певні об'єкти історичного дослідження (у стародавній та середньовічній історії) можуть бути адекватно представлені тільки завдяки широкому залученню історіографічних відомостей. Щось подібне до цього давно спостерігається в дослідженні історії первісного суспільства, яка не може бути представлена без залучення археології, етнології та антропології [1, с. 4].

Якщо малодослідженість об'єкту стає визначальною категорією його існування в історії, то в якому сенсі ми маємо право говорити про історію як про науку? Адже галузь знання, що аргіогі погоджується з довічним існуванням в ній недосліджених об'єктів, напевно, не є наукою в тому ж розумінні, що інші, котрі аргіогі з цим не погоджуються.

Тут нам доведеться звернутися до старого як світ питання про «науковість» історії. Маємо підстави розглянути нашу проблему з позицій, що були виражені на межі XIX – XX ст., у період, коли безперечні успіхи наукового пізнання заклали підвалини культу наукового пізнання – культу, який і в сучасну епоху продовжує процвітати, викликаючи сумніви хіба що у філософів, схильних називати суспільні очікування від можливостей науки «невиправдано завищеними» [7, с. 196].

II

На межі XIX – XX ст. найбільш суттєві для нашої проблематики міркування висловили представники Баденської школи німецького неокантіанства – П. Віндельбанд і Г. Ріккерт, які стверджували принципову відмінність природничих дисциплін від суспільних. Перші, на їхню думку, спрямовані на відкриття загального і тому є науками про закони, а другі – на відкриття одиничного в його історичній зумовленості, тому вони є науками про події. Метод природничих дисциплін – узагальнюючий (*номотетичний* за П. Віндельбандом, *генералізуючий* за Г. Ріккертом), метод суспільних наук – описовий (*ідіографічний* за П. Віндельбандом, *індивідуалізуючий* за Г. Ріккертом) [7, с. 199–200; 13, S. 54]. На запитання, як пізнання мінливого та одиничного можна рівняти з пізнанням законів, Г. Ріккерт відповідав, що вони співвідносяться через цінності, які відображають суспільну зацікавленість в існуванні індивідуалізуючих дисциплін, бо ті допомагають самовизначенню людини і суспільства [7, с. 200–201].

Г. Ріккерт заперечував класифікацію наук за предметом дослідження (загальноприйняту в марксистській історіографії [1, с. 4]), натомість стверджував класифікацію за методом – оскільки і природничі, і суспільні науки розглядають не дві різні, а одну реальність («ціле») з різних позицій. Отже, їхні предмети ідентичні. У методології він вбачав істотну відмінність: суспільні науки є молодшими і «менш завершеними», прогрес у них досягається не через методизм досліджень, а радше завдяки проривам геніїв [13, S. 7, 54].

Теорія Г. Ріккерта дозволяє примирити зі специфікою історичного знання філософію науки, проте абсолютно не може задовольнити істориків: адже вона а ргіогі відмовляє їм у можливості пізнання законів суспільного розвитку і ставить у залежність від чинника, що теж має мінливий характер – від цінностей. Якщо, за Г. Ріккертом, цінності проявляються у соціальній взаємодії через особистість [7, с. 201], тоді вони визначаються таким «цілим», що складається з одиничних, випадкових подій.

Г. Ріккерт усвідомлював це і відзначав, що «ціле» історика, який досліджує об'єкт, включаючи його в навколишнє середовище, виходить багатшим, ніж у природознавця, оскільки середовище історика завжди є індивідуальним і ніколи – уможлядним. Для пізнання «цілого» історик використовує генералізуючі поняття, але генералізація включає його в середовище, яке вже має індиві-

дуальний характер [8, с. 148–149]. Подібні думки висловлював також М. Мюллер. Він писав, що предметові історичних досліджень, як і природничих, також властивий зв'язок із «цілим», але він виникає з вільно обраної мети, шляхів досягнення якої багато. У природі ж цей зв'язок зумовлений законом, що гарантує повторюваність і передбачуваність події і зближує закономірність із боже-ственным проектом. Цей проект важко побачити в історії [4, с. 277].

Стає зрозумілим, чому філософія досить пізно звернулася до специфіки історії як науки. Ще Платон, один із творців західної філософської традиції, стверджував, що «війни, заколоти і битви», тобто те, що становить зміст історії, є головною перешкодою пізнання; все це – «тіло», яке заважає мислителю досягти чистого знання [5, с. 17–18]. Загалом же філософське обґрунтування історії Платона не цікавило.

Якби науково-історичне пізнання розпочалося на початку XX ст., коли Г. Ріккерт створював свою теорію, можливо, ця схема була би врахована у розробленні методології історії як «менш закінченої» науки. Однак її методологія почала складатися набагато раніше, більш стихійно і без урахування скептицизму щодо «науковості» історії, який висловлювали філософи. Історія приступила до *генералізуючого* (за висловом Г. Ріккерта) пізнання «цілого» набагато раніше, ніж філософія науки спромоглася визначити його індивідуальний характер.

III

Сучасні російські дослідники І.М. Савельєва та А.В. Полетаєв справедливо зауважили, що задовго до виникнення історії як науки її висхідним значенням був текст (розповідання «історій») [9, с. 17, 21–22]. Досить рано через потребу в накопиченні соціального досвіду, у формуванні зразків поведінки в суспільстві виникло прагнення до створення не лише художніх повчальних текстів, а й таких, де відтворювалася б реальність. У стародавній Греції слово «історія» набуло значення способу встановлення істинності подій, у Римі ж згодом до цього додалося друге значення: «історія» як спосіб розшуку і як розповідь про його результат [10, с. 27].

Таким чином, із самого початку встановилася взаємозалежність між історією як реконструкцією минулої події (в якій не беруть участь ті, хто здійснює цю реконструкцію) та історією як розповіддю про її результат. У цій другій сучасники реконструкції вже представлені дуже широко: це і автор реконструкції, і його сучасники. Вони утво-

рюють потенційну аудиторію історика. Це до них, починаючи з Фукидіда (бл. 460–400 рр. до н. е.) і Полібія (бл. 200–120 рр. до н. е.), історик звертається з поясненнями щодо своїх намірів.

Так, Фукидід у своїй «Історії» вже на самому початку зауважує: він почав писати працю про Пелопоннеську війну (431–404 рр. до н. е.), передбачаючи, «що війна ця буде важливою і найбільш примітною з усіх, що відбулися доти» і що подібні події можуть коли-небудь повторитися [11, с. 5, 14]. Полібій у «Загальній історії» пише, що історія захоплює більше, ніж інші предмети знання, що «пізнання минулого скоріше за будь-які інші знання може прислужитися на користь людям», що уроки історії «найвірніше ведуть до просвіти і готують до занять справами суспільства». Для нього історія – це «єдина наставниця, що навчає нас мужньо переносити удари долі», «від історії вимагається дати людям допитливим невмирущі уроки і напучення правдивим записом діянь та промов... принести користь читачам правдою оповідання» [6, с. 148, 244]. Як дати ці уроки і напучення? Для цього особлива увага приділяється відтворенню внутрішнього сенсу історії, пошуку та розумінню її закономірностей [9, с. 29–30]. Так в історії з'являється те, що через 22 століття Г. Ріккерт назвав *генералізуючим пізнанням*.

Пріоритет тут належить Полібію. Порівняно з Фукидідом у його праці значно зростає питома вага теоретичних відступів, які можна було б охарактеризувати як історіософські. Можна було б... Проте зразу відчувається, що за цими відступами стоїть суто історичне завдання.

Проблематика історіософської парадигми в нашому розумінні репрезентується трьома запитаннями:

- завдяки чому відбувається історичний процес?
- яким чином відбувається рух історії?
- чи існує мета історії, і якщо так, то в чому вона полягає? [3, с. 6]

Жодного з цих запитань не існує для Полібія. Генералізуюче пізнання для нього – не засіб мета-історичних пошуків. Це всього лише спосіб *показати* (Полібій не випадково називає історію «видовищем» [6, с. 148]), яким саме чином «майже весь відомий світ підпав під єдину владу римлян протягом неповних п'ятдесяти трьох років». Раніше події, як зауважував Полібій, котрий писав свою історичну працю у II ст. до н. е., «відбувалися нібито розрізнено, бо кожна з них посідала своє особливе місце, мала особливий цілі і кінець. Починаючи ж з цього часу історія стає нібито *одним*

цілим (курсив наш – В.Ч.), події Італії та Лівії переплітаються з азійськими та еллінськими, і всі зводяться до одного кінця» [6, с. 149]. Полібій – не мислитель. «Ціле» для нього є не філософською категорією, а реалією часу, коли Рим став світовою державою, а Середземне море – внутрішнім озером римлян.

Полібія явно цікавить не «сенс історії». Нагадаємо, що навіть Платона він не зацікавив. Відчуття «сенсу історії» як філософської категорії ні у Полібія, ні у Платона ще немає. Філософія Платона носить загальнолюдський, отже, свідомо відокремлений від конкретики історичного буття характер. Полібій же взагалі філософом не був. Його цілі під час написання «Загальної історії» суто конкретні: «вельми багато істориків описали окремі війни і деякі супровідні події; але, наскільки принаймні нам відомо, ніхто навіть не намагався дослідити, коли і яким чином почалося об'єднання та облаштування всього світу» [6, с. 149].

Отже, для Полібія генералізація історичного пізнання впливає не із застосування філософської проблематики щодо історії, а з суто практичного завдання – пояснити, яким чином стало можливим завоювання римлянами світового панування. Поєднання філософії з історією у Полібія немає, і зрозуміло чому: ще Платон охарактеризував «чисте» філософське знання як відділене від історичної конкретики.

Саме через це історична концепція Полібія виявляється беззахисною там, де треба пояснити механізм описуваного ним процесу «об'єднання світу». Для цього Полібій використовує взяті з міфології та художньої літератури концепцію «долі» як рушійної сили історичного процесу: «доля здійснила велику справу», «доля ще ніколи до теперішнього часу не здійснювала нічого подібного і не давала такого свідчення своєї могутності. Але саме це і неможливо збагнути з окремих історій» [6, с. 148, 150].

Таким чином, у Полібія відсутнє розуміння наявності причинно-наслідкового механізму описуваних ним подій. Для нього питання «чому?» і «яким чином?» є принципово різними. Перше з них є історіософським для нас, але не є таким для автора II ст. до н. е. Тому він закриває його з застосуванням літературно-міфологічної категорії «долі» і цим задовольняється. Відповідь же на друге може бути даною шляхом вивчення конкретики подій в їхньому активному взаємозв'язку, котрий Полібій порівнює з функціонуванням живого тіла.

Варто зауважити, що категорія причинності все ж представлена у Полібія, хоча і своєрідно. Полібій відокремлює «долю» від випадковостей, котрими супроводжується її втілення (тобто реальний історичний процес). Випадковості – це завжди випадковості «на шляху». Відтворення процесу історичних подій, детальний опис їх є засобом відділення цих випадковостей від магистрального шляху долі, що полягає, за Полібієм, у завоюванні римлянами світового панування. Непояснення істориками причин багатьох подій веде, на його думку, до того, що читач історії втрачає розуміння того, де в історичному процесі доля, а де випадковість [6, с. 244].

Таким чином, Полібій, котрий в історіографії традиційно розглядається як той, хто спромігся піднятися над конкретикою до рівня теоретичних узагальнень [3, с. 67], насправді має бути відзначений як ініціатор такого генералізуючого пізнання в історії, цілі якого не були метаісторичними і не відділялися від конкретики описуваної ним минулої ситуації. Полібій писав про завдання історика, що воно «в тому, щоб точно повідомити тільки те, що було зроблено чи сказано насправді, яким би звичайним воно не було». Метою його був не підйом до теорії, а відділення історії від літературної трагедії – жанру, якому Полібій протиставляє жанр своєї історичної праці [6, с. 243]. Категорія закономірності як опозиції випадковості у нього відсутня, хоча в науці подекуди спостерігаються модернізаторські спроби приписати йому її. Спостерігаються також спроби відшукати історіософську складову у доробку Платона [3, с. 57, 67]. Насправді сенс історії Полібій визначав через «долю», не розкриваючи, а, навпаки, радше закриваючи цим питання, що стане наріжним каменем історіософії тільки у XVIII ст.

IV

Тут доцільним буде запитати, як же генералізуюче пізнання в історії, котре з самого початку виступало лише адекватним засобом відображення римських завоювань в Середземномор'ї у III – II ст. до н. е., збереглося як складник історичних праць і у XVIII ст. перетворилося на знаряддя філософського осмислення історичного процесу.

Сам той факт, що між «Загальною історією» Полібія і створенням історіософії Вольтером та Й.-Г. Гердером у XVIII ст. пролягли понад 2000 років історії європейської думки, свідчить нібито проти того, що між ними, як між двома полюсами, існує хоч якийсь зв'язок. Принаймні, між ними немає такого зв'язку, що був би усві-

домлений мислителями наступних за Полібієм поколінь, оскільки тоді вони намагалися би посилити генералізуючий складник своїх праць. Однак такого посилення якраз і не відчувається. І з боку італійських гуманістів XV ст., і в XVII ст., в епоху утвердження емпіризму та наукоцентричного світогляду, щодо значення історії продовжували лунати думки про її корисність для набуття «навичок гарного стилю», про «задоволення» від неї, про те, що вона не є наукою [9, с. 42–50]. Загалом виходу в метаісторію за межі парадигми Полібія не відбувається.

На це впливали, на нашу думку, два принципові моменти:

- усвідомлення недосконалості історичного пізнання;
- розуміння того, що вивчення історії не здатне покращити людство.

Раціоналістичне Просвітництво XVIII ст. виявилось більш оптимістичним, оскільки сподівалося не лише пізнати, але і змінити, удосконалити світ [7, с. 129]. Ці сподівання не виправдалися. Невипадково через півстоліття після того, як історіософія була започаткована Вольтером і Гердером, «батько» позитивізму О. Конт рішуче відніс історію до другорядних наук, чия роль в науковому пізнанні є допоміжною [9, с. 51]. На початку XX ст. Марк Блок, відчуваючи, що навіть з історіософією історики так само далекі від виправдання своєї дисципліни в очах позитивних наук, як і без неї, писав: «Якщо навіть вважати, що історія ні на що інше не годиться, слід було би все ж таки сказати на її захист, що вона захоплююча. Незаперечною приналежністю історії сама по собі гідна нашої уваги. Роль цієї приналежності – спочатку як зародку, потім як стимулу – була і є основною... Спразі знань передуює проста насолода» [2, с. 7–8].

У цьому пасажі великий французький історик нібито спускається на рівень Полібія, котрому були притаманні апеляції до насолоди та захоплення видовищем (знов «видовищем») історичних подій як до причини писати історичні праці [6, с. 148]. «Історія – це наука, що переживає дитинство... запізній гість в області раціонального пізнання», – констатував М. Блок і задавався тут ще одним старим питанням, яке у 1610 р. поставив гуманіст із Данцига Бартоломео Кекерман: історія – це, взагалі, наука чи мистецтво [2, с. 11, 18; 9, с. 50]?

Із цього рівня, зрозуміло, немає жодного сенсу розглядати історію як рівнозначну антитезу природничим наукам, як це а ргіорі робили Г. Рікерт та П. Віндельбанд. Значить, генералізуюче піз-

нання в історії, яке має стати засобом відповіді на відзначені нами вище три запитання історіософської парадигми, не працює – якщо і через 150 років після Гердера один із найбільших істориків людства почувається в тупику перед цими запитаннями.

У спробі пояснити, на якій же підставі функціонує генералізуюче пізнання в історії, звернемося до висновків, що ми дійшли в нашій статті «Фемний лад у Візантії в історіографії: проблема малодослідженості».

Підсумуємо висновки до статті. Малодослідженість тієї чи іншої проблеми в історичній науці внаслідок слабкої забезпеченості джерелами є не вадою проблеми, а формою її існування, чинником її представлення в загальній картині минулого. Більш віддалені від нас епохи можуть репрезентуватися за допомогою включення в «тіло» проблеми відомостей не з власне її історії, а з історії її дослідження, тобто з історіографії, яка є тут не просто спеціальною історичною дисципліною, а формою репрезентації *малодослідженої проблеми*. «Проблемізація» стає засобом виживання в історії слабо забезпечених джерелами об'єктів дослідження, гарантією їх співіснування на рівних із добре забезпеченими. Без опису полеміки навколо певних об'єктів про них було б набагато менше що сказати [12, с. 87–88]. А потреба сказати впливає з наявності сталого соціального попиту на історичні дослідження, отже, стан речей залежить від часу і місця здійснення дослідження, а не від часу і місця досліджуваної події [12, с. 89]. Недостатня забезпеченість джерелами не впливає на рівень актуальності проблем в історичній науці.

Інший важливий висновок стосувався того, що один раз визначені проблеми в подальшому не зникають з дослідного простору; рівень їх актуальності ніколи не може впасти до нуля. Цю тезу в нашій статті було доведено на прикладі історії досліджень проблеми встановлення фемного ладу в Візантії у VII – VIII ст. [12, с. 87].

Проблеми, актуалізовані в науково-історичному дослідженні, залишаються в полі зору історіографії, навіть якщо вдається довести хибність трактовок, що зумовили виділення їх як таких. Як показано у

нашій статті, встановлення фемного ладу у Візантії у VII – VIII ст. навіть не було помічене як факт історії сучасниками події – авторами тогочасних джерел. А от у XIX ст. воно потрапляє на перший план візантиністичних досліджень в Європі через позитивістські спроби розглядати історичний процес не як результат діяльності окремих персоналій (тобто так, як це здавалося авторам середньовічних джерел), а як прояв глибинних тенденцій, що реалізувалися незалежно від конкретних особистостей. Відтоді і донині «встановлення фемного ладу» – проблема історії Візантії, настільки глибоко вмонтована в картину її репрезентації, що вже ніхто не помічає того, що «проблемою» це стало лише для істориків XIX ст., а не для візантіїців VII – VIII ст., котрим нібито доводилося її вирішувати. Яка ж історія висвітлюється тут під обкладинкою «візантійської» – Візантії чи західноєвропейської позитивістської історіографії?

Репрезентація певних подій у пізнішій історичній науці не перебуває у прямій залежності від того, як вони бачилися (чи *не бачилися* – у прикладі зі встановленням фемного ладу) їх сучасникам. Якщо ми повернемося до нашої проблеми і подивимося під цим кутом зору на генералізуюче пізнання, запроваджене Полібієм в історичне дослідження, то стане зрозумілим, що у трансформації його в історіософію немає нічого дивного. Для Полібія генералізуюче пізнання було способом пояснити, як сталося, що Середземноморський світ усього за півстоліття був захоплений Римом, для філософів-просвітників XVIII ст. – способом пояснити сенс і напрям історії взагалі. Але сам факт їхніх роздумів над *генеральним* планом історії достатньо пояснюється тим, що ідея Полібія стосовно завоювання світового панування римлянами як прояву долі в історичному процесі та запроваджене ним бачення історії як об'єкта теоретизування вже не можуть зникнути з поля розгляду історичної науки. Ця ідея реінкарнує вже протягом 22 століть, виростивши з себе могутнє древо історіософії, в якій сьогодні так само важко впізнати висхідні думки Полібія, як у проблематиці встановлення фемного ладу важко побачити реальне уявлення візантіїців про свою імперію.

Список літератури:

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества : Учеб. для вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М. : Высшая школа, 1990. – 351 с.
2. Блок Марк. Апология истории или ремесло историка / Марк Блок. – М. : Наука, 1986. – 232 с.
3. Димитрова Л.М. Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова / Людмила Михайлівна Димитрова. – К. : ІЗМН, 1997. – 200 с.

4. Мюллер Макс. Смысловые толкования истории // Философия истории. Антология [под ред. Ю.А. Кимелева]. – М. : Аспект-пресс, 1995. – С. 274 – 282.
5. Платон. Федон. Пир. Федр. Парменид / [ред. А.Ф. Лосев, В.Ф. Асмус, А.А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1999. – 528 с.
6. Полибий. Всеобщая история / отв. ред. А.Я. Тыжов. – Т.1. – СПб. : Наука, 1994. – 496 с.
7. Радугин А.А. Философия. Курс лекцій / А.А. Радугин. – М. : Владос, 1995. – 304 с.
8. Риккерт Генрих. Науки о природе и науки о культуре / Генрих Риккерт. – М. : Республика, 1998. – 413 с.
9. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. – Т. 1. Конструирование прошлого. – СПб.: Наука, 2003. – 632 с.
10. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время в поисках утраченного / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 800 с.
11. Фукидид. История / [изд. подг. Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский]. – Л. : Наука, 1981. – 543 с.
12. Чеканов Всеволод. Фемний лад у Візантії в історіографії: проблема «малодослідженості» / Всеволод Чеканов // Київська старовина. – 2010. – № 3. – С. 83–90.
13. Rickert Heinrich. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft / Heinrich Rickert. – Tuebingen : Verlag von J. C. V. Mohr, 1926. – 144 S.

ВОЗНИКНОВЕННЯ «ГЕНЕРАЛІЗИРУЮЩЕГО ПОЗНАННЯ» В ІСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

В статье рассматривается вопрос о переходе от конкретно-исторического к метаисторическому познанию на примере исторического труда Полибия. Ставится также вопрос о возможности взаимосвязи его идейных оснований с таковыми у творцов европейской историософии – Вольтера и И.-Г. Гердера. Выводы носят общеисторический методологический характер.

Ключевые слова: генерализация, историософия, историография, метаистория, Полибий.

THE EMERGENCE OF "GENERALIZING KNOWLEDGE" IN HISTORICAL SCIENCE

In the article the issue of transition from concrete historical to metahistorical knowledge is viewed via example of Polibius's historical work. There is also put forth the question of possible mutual connect between Polibius's ideological backgrounds and the ones of European historiosophy creators – Voltaire and J.-G. Goerder. The conclusions are significant for general history methodology.

Key words: generalizing, historiosophy, historiography, metahistory, Polibius.